

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Педагогічний факультет
Кафедра теорії та методик початкової освіти

Дипломна робота магістра

з теми: **«Професійна підготовка вчителів початкової школи в період становлення Української Народної Республіки»**

Виконала: студентка 2 курсу
групи РОб1-М17
спеціальності 013 Початкова освіта
Лесак (Лящук) Мар'яна Михайлівна

Керівник: **Лебідь І.Ю.**,
кандидат педагогічних наук, доцент

Рецензент: **Федорчук В.В.**,
кандидат педагогічних наук, доцент

Кам'янець-Подільський – 2018 р.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ	3
ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1 ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ПІДГОТОВКИ ВЧИТЕЛІВ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ УКРАЇНИ В РОКИ НАЦІОНАЛЬНО-ДЕМОКРАТИЧНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ (1917-1920 рр.)	8
1.1 Аналіз науково-педагогічної літератури з проблеми дослідження	8
1.2 Організаційно-педагогічні передумови становлення системи підготовки вчителів для початкової школи в Україні (1917-1920 рр.).....	14
1.3 Професійно-педагогічна підготовка вчителя початкової школи в період становлення УНР.....	32
Висновок до розділу I	39
РОЗДІЛ 2 ЗМІСТ ПІДГОТОВКИ ПЕДАГОГА ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ В ПЕРІОД СТАНОВЛЕННЯ УНР	41
2.1 Самоосвіта вчителя у суспільно-політичному і освітньому просторі 1917 – 1920 рр.....	41
2.2 Творчий розвиток і опанування педагогічної майстерності в Україні (1917 – 1920 рр.).....	55
2.3 Актуалізація досвіду підготовки вчителів початкової школи в період становлення УНР в умовах розбудови сучасної системи педагогічної освіти.....	69
Висновок до розділу II	73
ВИСНОВКИ	74
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	77
ДОДАТКИ	82
Додаток А. (Кількість опублікованих навчально-педагогічних книг в Україні (1918 р.)).....	82
Додаток Б. (Розподіл за округами дітей шкільного віку, забезпечених навчанням у нижчій початковій школі в 1919 р.).....	83
Додаток В. (Розподіл занять при Київському педагогічному інституті по класах і по відділам на 1917 р.).....	84
Додаток Г. (Основні компоненти поняття «самоосвіта»).....	86

Перелік умовних позначень:

1. Губвно – Губернський відділ народної освіти
2. Наркомос – Народний комісаріат освіти
3. ІНО – Інститут народної освіти
4. ВЖК – Вищі жіночі курси
5. УНР – Українська Народна Республіка

ВСТУП

Запровадження загального обов'язкового початкового й семирічного навчання було великим завоюванням Радянської влади. Необхідною умовою цього була підготовка та виховання учительських кадрів. Це зумовило потребу в оновленні системи професійної підготовки вчителів. Проблема структури, особливостей їх формування є на сьогодні дискусійною. Зокрема, одними з перших у сучасні педагогічні конгломерати, в якості консолідуючого компонента, увійшли педагогічні коледжі. Історично склалося так, що саме цей тип навчальних закладів відіграв досить вагомую роль у реформуванні вітчизняної педагогічної освіти на різних етапах її розвитку. Це вмотивувало звернення до його ретровитоків – учительських інститутів. По-перше, з другої половини XIX ст. вони стали основою формування мережі педагогічних навчальних установ; по-друге, саме на основі учительських інститутів шляхом їх злиття з іншими навчальними закладами періодично створювався масовий тип педагогічного ВНЗ (педагогічний інститут (1919 р.), Інститут народної освіти (1920-1921 рр.); по-третє, історія педагогічної освіти засвідчує факт неодноразового відновлення цього різновиду навчального закладу в різних формах (учительський інститут (1874, 1934 рр.) педагогічне училище (1952р.), педагогічний коледж (з 1991 р.). Зазначимо, що в історіографії досліджуваного періоду наукові засади підготовки педагогічних кадрів, формування особистості майбутнього вчителя були розвинені відомими педагогами та державними діячами: С. Ананьїним, М. Демковим, М. Василенком, Г. Ващенком, Б. Грінченком, В. Зеньківським, М. Лавровським, О. Музиченком, І. Огієнком, С. Русовою, Я. Ряппо, І. Сікорським, С. Сірополком, І. Стешенком, К. Ушинським, Я. Чепігою та ін.

Питанням становлення системи освіти другої половини XIX – початку XX ст. присвячено ряд наукових розвідок того часу, зокрема, М. Авдієнка, М. Весселя, В. Ігнатовича, А. Меленевського, С. Постернака, С. Рождественського та ін. Особливості розвитку педагогічної освіти зазначеного періоду висвітлені Д. Марголіним, Г. Страком, О. Фльоровим та ін. Окремі проблеми професійно-педагогічної підготовки аналізувалися Н. Губкіним, І. Ключевим, І. Максимовим.

Методологічні, теоретичні засади, шляхи оновлення педагогічної освіти розкрито в працях сучасних учених: А. Алексюка, В. Андрущенко, А. Бойка, В. Бондаря, Щ. Дубасенюка, А. Капської, Н. Кузьміної, В. Лугового, О. Мороза, О. Сухомлинської, Л. Хомич, М. Ярмаченка та ін.

Історія професійно-педагогічної підготовки вчителя в Україні періоду ХІХ – на початку ХХ ст. досліджувалася В. Белашовим, А. Булдою, Л. Вовк, О. Глузманом, М. Гурець, Н. Дем'яненко, І. Зайченком, І. Кліцаковим, М. Кузьмінім, В. Майбородою, Н. Рудницькою, Л. Семеновською та ін.

Водночас, здійснений аналіз науково-педагогічної літератури засвідчує, що проблема обґрунтування системи підготовки вчителів початкових шкіл в період становлення УНР не була предметом системного вивчення.

Отже, необхідність збереження національних освітніх традицій у сучасних умовах модернізації системи педагогічної освіти в Україні, відсутність історико-педагогічних праць, які б цілісно відображали професійну підготовку вчителів початкової школи в період становлення Української Народної Республіки, що обумовлює **актуальність** обраної нами **теми** дипломної роботи «**Професійна підготовка вчителів початкової школи в період становлення Української Народної Республіки**».

Об'єкт дослідження – підготовка вчителів початкової школи в період становлення Української Народної Республіки.

Предмет дослідження – процес становлення і розвитку учительських курсів, семінарій, інститутів у системі підготовки педагогічних кадрів України, в тому числі, вчителів початкових шкіл (1917 – 1920 рр.).

Мета роботи – теоретичне обґрунтування процесу становлення професійної підготовки вчителів початкової школи в період Української Народної Республіки, актуалізація досвіду їх діяльності в сучасних умовах розбудови національної педагогічної освіти.

Для досягнення мети поставлено такі **завдання**:

1. Проаналізувати, дослідити і систематизувати стан розроблення проблеми розвитку професійної підготовки вчителів початкової школи в період

Української Народної Республіки у науково-педагогічній літературі.

2. Виявити організаційно-педагогічні передумови становлення професійної підготовки зазначеного періоду.
3. Обґрунтувати процес становлення і розвитку професійної підготовки у системі педагогічної освіти України в період Української Народної Республіки.
4. Виявити провідні тенденції і особливості змін адміністративно-організаційного устрою і змісту професійно-педагогічної підготовки періоду УНР.
5. Актуалізувати досвід діяльності професійної підготовки вчителів початкової школи зазначеного періоду в сучасних умовах розбудови національної педагогічної освіти.

Дипломна робота враховує основні концептуальні положення Державної національної програми «Освіта» («Україна XXI століття»), цільової комплексної програми «Вчитель», Національної доктрини розвитку освіти України в XXI столітті.

Успішне вирішення поставленої мети і завдань нашого дослідження потребувало використання таких **методів наукового дослідження**: аналіз, узагальнення та систематизація виявлених документів і матеріалів, фактів, отриманих під час вивчення джерельної бази; порівняльно-зіставний для аналізу різних типів навчальних закладів для підготовки педагогічних кадрів в зазначений період; історико-типологічний (з'ясування типового і відмінного, загального і окремого, одиничного тощо). Отже, у процесі дослідження превалюватимуть методи аналізу, синтезу, систематизації, узагальнення, класифікації, історичного порівняння.

Практичне значення роботи. Виявлені й обґрунтовані теоретичні положення, досвід діяльності учительських курсів, семінарів, інститутів зазначеного періоду, знайдуть втілення в організації і змісті професійно-педагогічної підготовки вчителя сучасних вищих педагогічних навчальних закладів, можуть бути використані в наукових дослідженнях з історії вітчизняної освіти, при розробленні нормативних навчальних дисциплін: «Педагогіка», «Історія педагогіки», «Педагогіка вищої школи»; інтегрованих навчальних курсів: «Теорія

та історія педагогіки», «Педагогіка і психологія вищої школи».

Значимість дослідження полягає в тому, що дає можливість використати його результати при розробці лекційних курсів з історії педагогіки, спецкурсів з історії освіти, при створенні узагальнюючих робіт з історії освіти. Дану роботу можна також широко використовувати в історико-краєзнавчій роботі вчителів загальноосвітніх шкіл тощо.

Таким чином, вибір теми нашого дипломного дослідження обумовлений актуальністю професійної підготовки вчителів початкової школи в період Української Народної Республіки.

Матеріали дипломної роботи обговорювалися: на науковій конференції студентів і магістрантів за підсумками НДР у 2017-2018 навчальному році (10-11 квітня 2018 року, м. Кам'янець-Подільський, тема доповіді «Розвиток системи підвищення кваліфікації вчителів: історичний аспект»), на науковій конференції молодих вчених (14-15 листопада 2017 року, м. Кам'янець-Подільський, тема доповіді «Організаційно-педагогічні передумови становлення учительських інститутів у системі підготовки педагогічних кадрів України (1917-1920 рр.)), а також у НВК №14 м. Кам'янця-Подільського (м. Кам'янець-Подільський, Хмельницька область), ЗОШ І-ІІІ ст. смт Дунаївці (смт Дунаївці, Дунаєвецький район, Хмельницька область).....**продовження**

Структура дипломної роботи. Робота складається зі вступу, двох розділів, висновків, списку використаних джерел, додатків.

ВИСНОВКИ

В дипломній роботі вирішено наукове завдання теоретичного обґрунтування процесу становлення і розвитку системи підготовки педагогічних кадрів, в тому числі і вчителів для початкової школи в період становлення Української Народної Республіки, актуалізації досвіду їх діяльності в сучасних умовах робудови національної педагогічної освіти.

1. Проаналізовано стан розроблення проблеми в науково-педагогічній літературі, систематизовано наукові джерела за темою пошуку.

Наукову літературу та документи, дотичні до напряму дослідження, диференційовано за 4 групами:

- 1) нормативно-законодавча база;
- 2) довідниково-статистичні видання;
- 3) наукові праці;
- 4) педагогічна періодика.

2. Виявлено організаційно-педагогічні передумови становлення системи підготовки педагогічних кадрів України в період становлення УНР (1917 – 1920 рр.):

1) брак учительських кадрів (закриття університетських педагогічних інститутів, дворічних педагогічних курсів при університетах – єдиних на той час педагогічних навчальних закладів;

2) відсутність цілеспрямованої підготовки вчителя для початкової школи в першій половині XIX ст.;

3) реформування початкової освіти, зокрема реорганізація повітових училищ у міські, впровадження у міських училищах класної системи викладання замість предметної (остання існувала в усіх навчальних закладах Російської імперії до 1872 р.;

4) збільшення мережі міських училищ на початку XX ст. та їх реорганізація у вищі початкові училища;

5) реформування педагогічної освіти в період національно-визвольної

боротьби 1917 – 1920р р. (Постанова Тимчасового уряду «Про заміну штатів учительських інститутів (1917 р.), проект утворення вищого педагогічного навчального закладу на основі злиття учительських інститутів і вищих педагогічних курсів (1918 р.), перетворення учительських інститутів на педагогічні (1919 р.), організація ІНО і входження до їх структури учительських інститутів (1920 – 1921 рр.).

3. Обґрунтовано процес становлення і розвитку учительських інститутів у системі педагогічної освіти України (1917 – 1920 рр.) як поступову, закономірну зміну їх адміністративно-організаційного устрою, змісту підготовки вчителя, в тому числі професійно-педагогічної, зумовлену суспільно-політичними, соціально-економічними і організаційно-педагогічними перетвореннями цього періоду. Розроблено його періодизацію в єдності етапів: 1917-1920 – реорганізація змісту діяльності учительських інститутів на основі рішень тимчасового уряду (постанова «Про зміну штатів учительських інститутів» (1917 р.), професіоналізація, спеціалізація), Центральної ради УНР, утвердження ідеї «єдиної трудової школи», запровадження «трудового принципу»), Гетьманату (проект утворення вищого педагогічного навчального закладу на основі злиття учительських інститутів і вищих педагогічних курсів), Директорії УНР (комісія у справах єдиної школи), закон про збільшення державної допомоги на утримання учителів початкових шкіл, відкриття нових учительських інститутів, перетворення учительських інститутів на вищі навчальні заклади – педагогічні інститути (1919 р.), створення інститутів народної освіти та входження до їх структури реорганізованих учительських інститутів (1920 – 1921 рр.).

Визначено місце і роль учительських інститутів у системі педагогічної освіти України як середніх спеціальних навчальних закладів, що здійснювали цілеспрямовану підготовку вчительських кадрів для початкової школи підвищеного типу. На початку ХХ ст. розвивалися як центри навчально-виховних комплексів. У 1921-1902 рр. увійшли до складу ІНО.

4. Обґрунтовано провідні тенденції та особливості розвитку

адміністративно-організаційного устрою інститутів зазначеного періоду.

5. Актуалізовано досвід діяльності професійної підготовки вчителів початкової школи зазначеного періоду в сучасних умовах розбудови національної педагогічної освіти.

6. Перспективним видається глибоке системне дослідження професійної підготовки вчителів середньої школи у визначений історичний період.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Агафонова Н.В. Становлення національної системи освіти в Україні : 1917-1920 рр. Одеса, 2002. 205 с.
2. Акимов В. Земская работа по подготовке народных учителей // Журнал Министерства Народного Просвещения. 1915. № 4. с. 145-183.
3. Александровський Г. До питання про організацію шкільного оточення // Вільна Українська Школа. 1918/19. № 2. С. 106-114.
4. Артемова Л.В. Історія педагогіки України : [підруч.]. Київ : Либідь, 2006. 424 с.
5. Березівська Л.Д. Реформування шкільної освіти в період гетьманату П.П. Скоропадського (29 квітня – 13 грудня 1918) // Іст.-пед. альм. 2006. № 2. С. 4-15.
6. Березівська Л.Д. Проблема реформування системи освіти в Україні на сторінках журналу «Вільна Українська школа» (1917–1920) // Зб. Наук. пр. Спец. вип. До витоків становлення української педагогічної науки / ред. В.Г. Кузь [та ін.]. Київ : Наук. Світ, 2002. С. 51-64.
7. Березняк Є.С. Керівні матеріали про школу. Київ : Рад. школа, 1996. 551 с.
8. Белашова В., Гурець М., Заїка В. Глухівський державний педагогічний інститут (1874 -1994 рр.). Київ : «Логос», 1997. 123 с.
9. Білоділ І.К. Величні завдання // Рад. шк. 1962. № 1. 85 с.
10. Білоділ І.К. На шляху перебудови школи. Київ : Рад. шк., 1959. 81 с.
11. Бойко О.Д. Історія України: посіб. для студ. вищ. навч. закл. Київ : Вид. центр «Академія», 1999. 568 с.
12. Болтівець С. Педагогічні погляди та ідеї Івана Стешенка // Український педагог Іван Стешенко : [посіб. з історії педагогіки для курсистів інститутів удосконалення вчителів, студентів вищих пед. навч. закл.]. Київ : Київ. міжрегіон. Ін-т удосконалення вчителів ім. Бориса Грінченка, 1994. 219 с.
13. Большая забота о народном учителе // Правда. 1931. 14 нояб.
14. Боровик А.М. Шкільна хроніка // Вільна українська школа. 1918/1919. № 4. С. 72.

15. Боровик А. Створення перших українських вищих навчальних закладів та підготовка в них педагогічних працівників в період національно-демократичної революції // Сіверянський літопис. 2004. № 1. С. 3-11.
16. Бутівченко С.В. Історичний аспект розвитку професійної освіти в Україні у 1918 – 1930 рр. // Вища освіта в Україні: реалії, тенденції, перспективи розвитку: матеріали Міжнар. наук.-прак. конф. (Київ, 17-18 квіт. 1996 р.). Ч. IV : «Інноваційні технології в навчально-виховному процесі вузу». 151 с.
17. Бухало С.М. Освіта на Радянській Україні. Київ : Укр. Держ. вид-во, 1945. 15 с.
18. Васькович Г. Шкільництво в Україні (1905–1920 рр.). Київ : Мандрівець, 1996. 359 с.
19. Ващенко Г. Проект системи освіти в Україні. Мюнхен : Центр. комітет СУМ, 1957. 48 с.
20. Веркалець М.М. Педагогічні погляди Б.Д. Грінченка // Радянська школа, 1988. № 12.
21. Верстюк В.Ф. Українська Центральна Рада: навч. посіб. Київ : Заповіт, 1997. 344 с.
22. Години творчого оповідання // Нова школа. 1918. № 2. С. 20-34.
23. Грибанова С. Екскурсії як метод підвищення культурно-професійного рівня учительства в Україні на початку ХХ ст. Краєзнавство. // Науковий журнал. 2012. № 3. С. 60-76.
24. Грищенко А.П. Документи фонду Генерального секретарства освіти як джерело з історії українського національно-культурного відродження // Укр. істор. журнал. 1997. № 3. С. 22.
25. Губкін І. Загальноосвітня і педагогічна підготовка народного вчителя // Радянська школа. 1917. №3. С.109-123.
26. Дем'яненко Н. Загальнопедагогічна підготовка вчителя в Україні (XIX – перша третина ХХ ст.) : [монографія]. Київ : ІЗМН, 1998. 323с.
27. Доклади Київської губерніяльної народної управи Губерніяльній народній сесії 1918 р. по відділу Народної освіти. Київ, 1918. 80 с.

28. Дорошкевич О. Огляд життя середньої школи // Вільна Українська Школа. 1918. № 5-6.
29. Задорожна Л. Ідеї педагогічної майстерності в діяльності Глухівського вчительського інституту (1874 – 1917 рр.). Монографія. Київ : Вид. центр «Либідь», 2000. 111 с.
30. Звігальський Я. Професійна освіта на Україні. Олександрія, 1927. С. 271.
31. З життя вчительських спілок // Вільна українська школа. 1918/1919. №4.
32. Крушельницький А. Шкільне питання на Україні // Нова Громада. 1923. Ч. 1. С. 60.
33. Клунний П. До питання про перетворення вчительських інститутів // Радянська освіта. 1918. № 4. С. 42-51.
34. Кованько П.Л. Педагогический авторитет. Київ : Типографія С.В. Кульженко, 1905. 26 с.
35. Козій М. Розвиток середньої педагогічної освіти в Україні (1945 – 1990 рр.). Монографія. Київ. 1999. 243 с.
36. Корж Л.В. Історія становлення та розвитку Сумського державного педагогічного університету ім. А.С. Макаренка. Суми : Ред.-видав. відділ СДПУ, 1999. 88 с.
37. Кравченко І.М. Курс «Педагогіка» в вчительських інститутах України (поч. ХХ ст.) // Вища освіта України. 2007. Дод. 1, т. 2. С. 73-76.
38. Крушельницький А. Шкільне питання на Україні // Нова Громада. 1923. Ч. 1. С. 60.
39. Кукурудзяк М.Г. З історії національної школи і педагогічної думки в Українській Народній республіці. Кам'янець-Подільський : Абетка, 1997. 175 с.
40. Курси по народному образованию // Педагогические известия. 1917. № 3-4. С. 69-72.
41. Лук'яненко О. Організація педагогічної практики в різних типах педагогічних навчальних закладів України (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.). СІБ. 2004. 183 с.
42. Максимов І. Освітній рівень учителів // Радянська освіта. 1919. №3. С. 58-66.

43. Монахова Г.А. Образование как рабочее поле интеграции // Педагогика. 1997. № 5. С. 52-55.
44. Мельничук С.Г. Формування естетичної культури майбутніх учителів (історико-педагогічний аспект, 1860-1970 рр.): [моногр.]. Київ : Кіровоград. кн. вид-во, 1995. 199 с.
45. Миргородський П.Л. Розвиток народної освіти в Українській РСР за сорок років // Радянська Україна. 1957. № 6. С. 9.
46. Обухов А. Летние педагогические курсы // Народное образование в земствах. Основы организации и практики дела / [сб. под ред. Е.А. Звягинцева, А.М. Обухова, С.О. Серополко и Н. В. Чехова]. Москва : Изд-во «Польза», 1914. С. 208-236.
47. Огієнко І. Національна культура й наші завдання // Наша Культура. 1935. № 1. С. 23.
48. О переобразовании городских по Положению 1917 г. Училищ в высшие начальные училища // Русская школа. 1917. № 5-6, т. 2. С. 114-122.
49. Основи будівництва вільної єдиної трудової соціалістичної школи на Україні // Вільна Українська Школа. 1918 / 19. №8-9. С. 69.
50. Підготовка і виховання учительських кадрів за часів радянської влади в Україні (1917-1937 рр.). Київ : Лебідь, 2001. 384 с.
51. Постернак С. Із історії освітнього руху на Україні за часи революції 1917 – 1919 рр. Київ : Друкар, 1920. 127 с.
52. Постернак С. Всеукраїнська учительська спілка і проблеми управління освітою в Україні в 1917-1920 роках // Вісник Київського національного лінгвістичного університету. Серія «Історія. Економіка. Філософія». Вип.10. Київ, 2005. С. 120.
53. Програма школи – на широке обговорення // Виробнича думка: тиж. дод. до газ. «Народний учитель». 1929. 30 січ. (№ 4/5). С. 65.
54. Редько Ф.А. До нових перемог // Ком. освіта. 1939. № 10. С. 27.
55. Розвиток народної освіти і педагогічної думки на Україні (X – початок XX ст.) / відп. ред. М.Д. Ярмаченко. Київ : Рад. школа, 1991. 381 с.

56. Русова С. Курси народних учителів в Києве // Украинский вестник. 1906. № 14. С. 964-967.
57. Сахаров И. П. Катехизис народного учителя. Москва : Изд-е т-ва Ив. Д. Сытина, 1908. 180 с.
58. Сафонова Н. Творчий педагог – фундатор формування творчої особистості // Рідна шк. 2003. № 2. С. 10-11.
59. Сірополко Степан Історія освіти в Україні. Київ : Наук. думка, 2001. 912 с.
60. Скоропадський П. Становище вчителів // Нова Рада. 1918. 13 червня (31 травня). С. 230.
61. Скрипник М. Педагогіка мусить стати знаряддям соціалістичної перебудови // Ком. Освіта. 1931. № 2/3. С. 60.
62. Становище вчителів // Земське діло. 1918. 3 липня (20 червня). С.2.
63. Супруненко О.Б. Михайло Рудинський: сторінки біографії // Рудинський М.Я. Про заснування в Полтаві педагогічного факультету (1918 р.). Полтава, 1995. Препринт, вип. 5. 40 с.
64. Тези докладів і резолюцій Всеукраїнської наради завгубвно (1925) // Бюл. Народного комісаріату освіти. 1925. 15 лип. (№ 1). С. 1-39.
65. Троицкий Д.Г. Живые беседы, как метод преподавания в новой школе // Новая школа. 1918. № 7-8. С. 369-375.
66. Усенко В. Развитие школьного образования на Украине // Народное образование. 1977. № 10. С. 19.
67. Флерина Е. Обращение к работникам слова // Педагогические известия. 1917. № 1. С. 41-42.
68. Фльоров О. До питання про організацію педагогічної підготовки вчителів початкової школи // Радянська школа. 1918. № 5-6. С. 66-76.
69. Фоменко М.Ф. Школа на шляху перебудови // Рад. шк. 1986. № 8. С. 3-13.
70. Хроніка // Вільна українська школа. 1918/1919. №1. С.59.
71. Чепіга Я. Народний учитель і національне питання // Світло. 1912. Кн. 1.
72. Шабалов С.М. Советское учительство к двадцатилетию Великой Октябрьской социалистической революции // Советская педагогика. 1937. № 3. 113 с.